

Marek Bernacki

Kognitywizm w poetyce i stylistyce

Teksty Drugie : teoria literatury, krytyka, interpretacja nr 4 (124), 113-118

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kognitywizm w poetyce i stylistyce¹

Podstawowy aksjomat kognitywizmu – *notabene*, przejęty od klasyka XX-wiecznej hermeneutyki, Hansa Georga Gadamera – przypomina prawdę o „językowym obrazie świata” (językowej konceptualizacji rzeczywistości). Obraz ten jest metaforyczny i w dużej mierze subiektywny, zależy bowiem od wolicjonalnych aktów mowy, u podstaw których leży wrodzona każdemu człowiekowi wrażliwość i intuicja poznawcza, a także polisemiczna istota języka jako narzędzia mowy i niewyczerpanego rezerwuaru znaczeń podlegających różnym konotacjom w procesie komunikacji werbalnej. Przy indywidualnym i subiektywnym tworzeniu zmetaforyzowanej siatki pojęciowej istnieją jednak, jak dowodzą kognitywiści, pewne ogólne i obiektywne reguły tworzenia językowego ekwiwalentu rzeczywistości, potwierdzane na drodze intersubiektywnego dekodowania oraz interpretacji znaczeń zawartych na przykład w tekstach literackich, rozumianych jako specyficzne akty komunikacji językowej, w których dominuje funkcja estetyczna. Jak przypomina Barbara Lewandowska-Tomaszczyk, „semantyka kognitywna próbuje ustalić procesy wspólne dla niektórych kodów kognitywnych, a poprzez takie próby dotrzeć do pełniejszej wiedzy o strukturach mentalnych człowieka, które stanowią podstawę postrzegania zmysłowego, myślenia, rozumienia i produkcji języka oraz innych systemów semiotycznych” (KPS, s. 16). Według Ronalda Langackera, kognitywizm wyjaśnia szczegółowo, w jaki sposób to, co jednostkowe, funkcjonuje społecznie. Pozwala ponadto opisać indywidualny styl literackiej wypowiedzi i odsłania mechanizmy językowe tworzące obrazowanie w literaturze (KPS, s. 48).

¹ Recenzja z: *Kognitywizm w poetyce i stylistyce*, red. G. Habrajska, J. Ślósarska, Universitas, Kraków 2006. Cytaty i odniesienia lokalizuję w tekście po skrócie KPS.

Roztrząsania i rozbiory

O tym, w jakim stopniu znaczenie zastosowanych przez poetę słów, nawet z porozu mało znaczących, wyznaczać może horyzont holistycznego rozumienia wielkiej metafory tekstu, obejmującej w szczególnych przypadkach nawet cały cykl wierszy, przypomniał ostatnio Marian Stala w recenzji poświęconej tomikowi wierszy Wisławy Szymborskiej *Tutaj* (2009). Na początku swego tekstu krytyk skonfrontował „zaimkowy” tytuł wzmiankowanego zbioru z wygenerowanym na podobnych zasadach tytułem tomu wierszy Czesława Miłosza *To* (2000):

Siła wspomnianych tytułów tkwi w niedopowiedzeniu (niedookreśleniu?), szeroko otwierającym przestrzeń interpretacji. Wiąże się ona także z zaszyfrowanym w słowie, konkretnym i niepowtarzalnym gestem poety, który kieruje uwagę czytelnika właśnie w tę, a nie żadną inną stronę – i w ten sposób porządkuje na chwilę (albo na zawsze) jego myśli i wyobraźnię.²

Wstępna refleksja Stali uzupełniona zostaje w dalszym toku wywodów o wykładnię znanego fresku Rafaela *Szkola Ateńska*, przedstawiającego dwa znaczące gesty wielkich filozofów – Platona i Arystotelesa – a zakończona refleksją dotyczącą istoty poetyckiego światopoglądu Szymborskiej: „Autor *Timajosa* mówi bez słów: prawda jest poza światem zjawisk; autor *Etyki nikomachejskiej* odpowiada: prawda jest w tym świecie. Łatwo zgadnąć, czyją rację wybrałaby autorka *Dwukropka*”³.

Grażyna Habrajska i Joanna Ślósarska, redaktorki książki *Kognitywizm w poetyce i stylistyce* (2006), postawiły sobie ambitny cel zebrania i zaprezentowania w jednym tomie tekstów reprezentujących różne rodzaje współczesnego dyskursu humanistycznego i ukazujących, w jaki sposób lingwistyczna metoda kognitywna może być przydatna w badaniach teoretycznoliterackich przekładających się następnie na praktykę historycznoliteracką czy krytycznoliteracką (analizy i interpretacje wybranych utworów – zarówno prozatorskich jak i poetyckich). W *Słowie od redakcji* sprecyzowany został zakres poruszanej w tomie problematyki badawczej, obejmującej kluczowe dla kognitywizmu zagadnienia, takie jak: dynamika znaczenia poprzez analizę semantycznego *continuum* (zob. artykuł Barbary Lewandowskiej-Tomaszczyk *Konstruowanie znaczeń i teoria stapiania*), próba wyznaczenia granic metafory (Tomasz P. Krzeszowski *Czy istnieją niemożliwe metafory? – kilka uwag o ograniczeniach metaforyzacji*), zastosowanie metodologii kognitywnych do analizy i interpretacji tekstów (Iwona Nowakowska-Kempna *Słowo poetyckie w badaniach kognitywnych*, Agnieszka Będkowska-Kopczyk i Michał Kopczyk *Podmiot pisarski esejów Zbigniewa Herberta jako obserwator*, Barbara Greszczuk *Metafora konceptualna – na przykładach z polskiej poezji dwudziestowiecznej*, Ewa Sławkowa *Styl francuskiego przekładu „Sonetów krymskich” – perspektywa kognitywna*, Ewa Biłas *Muzyka w poezji. Językowy obraz „muzyki” w ujęciu kognitywnym*, Natalia Lemann *Prototyp i profilowanie przedmiotu mentalnego w literaturze fantasy, na wybranych przykładach*, Aleksander Główczewski *Komizm w komunikacji literackiej – rozważania*

² M. Stala *Piosenka o końcu świata*, „Tygodnik Powszechny” 2008 nr 5, s. 36.

³ Tamże.

w perspektywie kognitywistycznej) czy problematyka metaforycznej czasoprzestrzeni w światach przedstawionych badanych dzieł literackich (Agnieszka Libura *Przestrzenie mentalne w dyskursie poetyckim*, Dorota Korwin-Piotrowska *Czytanie tekstu – czytanie przestrzeni*).

W erudycyjnym artykule rozpoczynającym tom Barbara Lewandowska-Tomaszczyk dokonuje wieloaspektowego oglądu i prezentacji kognitywistycznej teorii stapiania, zwanej też teorią amalgamatów (*blending theory*) Fauconniera i Turnera, dowodząc, iż znaczenia stosowane w procesie komunikacji werbalnej przez użytkowników języka są raczej dynamicznie konstruowane niżli istnieją (jak chciał m.in. Chomsky) jako samodzielne wzorce semantyczne. Teoria stapiania będąc – jak pisze badaczka – niczym innym, jak „zbiorem operacji kognitywnych, których celem jest [...] odwzorowanie modeli mentalnych z jednych domen na inne (na przykład w klasycznej metaforze), dynamiczne przesunięcia modeli wyjściowych oraz łączenie w jedno (*stapianie*) tych wyjściowych cząstkowych modeli kognitywnych dla uzyskania nowej jakości” (KPS, s. 10), jest ostatecznie także „teorią integrowania informacji w sensie zbioru operacji mentalnych” (KPS, s. 30). Ogląd wzmiankowanej teorii prowadzi do wniosku, że warunkiem porozumienia między ludźmi w procesie komunikacji, naznaczonym dużym stopniem dynamicznie kształtowanego procesu metaforyzacji postrzeganej rzeczywistości, są uniwersalne procesy mentalne, w obręb których wchodzi zarówno podstawowe środki stylistyczne, takie jak metafora czy jej odmiana metonimia, ale także siatki pojęciowo-percepcyjne, odkryte już wcześniej przez klasyków filozofii świadomości (Kartezjusza, Spinozę, Kanta), na przykład prawa kategoryzacji czy schematy wyobrażeniowe, zakotwiczone w życiu człowieka i kształtowane od chwili narodzin.

Teoria Gilles’a Fauconniera, dotycząca „konceptji dyskursu jako budowania siatki wzajemnie powiązanych przestrzeni mentalnych i zakładająca, że język jest jedynie powierzchowną manifestacją ukrytych, wysoce abstrakcyjnych konstrukcji kognitywnych” (KPS, s. 71) – stała się punktem wyjścia także dla rozważań Agnieszki Libury, badającej, na przykładzie dwóch wierszy Wisławy Szymborskiej *Pożegnanie widoku* i *Może to wszystko*, wymiary przestrzeni mentalnych we współczesnej poezji. Podobną kwestią, ujętą jednak od strony filozofii języka, zajmuje się w swoim artykule Tomasz K. Krzeszowski, który na pytanie „czy metafora jest jedynie figurą stylistyczną i ozdobnikiem językowym, czy też, przeciwnie, sięgającym w głąb ludzkiego umysłu narzędziem poznania” (KPS, s. 37), kategoryzuje możliwe formy językowe, wyodrębnia trzy rodzaje pojęć, którym odpowiadają trzy rodzaje zbiorów: zbiory skończone (*finite*), czyli definicje; zbiory przeliczalne nieskończone (*denumerably infinite*), czyli ekspozycje; oraz zbiory nieprzeliczalne nieskończone (*nondenumerably infinite*), czyli opisy (KPS, s. 39). W dalszym ciągu wywodów badacz, polemizując z tezą Roberta Hartmana, który zakładał, iż „metafora [...] to zbiór predykatów używanych jako zmienna, która [...] może zastąpić każde inne słowo w danym języku – a nawet samą siebie, jako zwykłe słowo, a nie metaforę” (KPS, s. 40) – dochodzi do następującej konkluzji: po pierwsze, metafory są niemożliwe w zbiorze definicji; po drugie, metafory podlegają pew-

Roztrząsania i rozbiory

nym ograniczeniem w obrębie ekspozycji („Istnieje policzalna liczba możliwości, ale nieskończona liczba ich interpretacji”); oraz, po trzecie, metafory nie podlegają żadnym ograniczeniom w obrębie opisów, czyli pojęć jednostkowych (pod warunkiem jednak, że nie ulegną konwencjonalizacji i wtedy podlegają takim samym ograniczeniom, co pojęcia ze zbioru drugiego (ekspozycje) (KPS, s. 45).

Niezwykle inspirującym poznawczo uzupełnieniem wywodów teoretycznych z pierwszej części książki są artykuły, w których badacze (teoretycy i historycy literatury reprezentujący różne ośrodki akademickie w Polsce) przykładają aparaturę metodologii kognitywnej do żywej tkanki tekstów literackich. I tak Agnieszka Będkowska-Kopczyk i Michał Kopczyk, analizując wybrane eseje autora *Barbarzyńcy w ogrodzie*, za przedmiot badań obrali sobie dwie zasadnicze kwestie: strategię, za pomocą której Zbigniew Herbert jako autor esejów konstruuje relacje zachodzące między wpisanym w tekst podmiotem pisarskim a unaocznionym w tekście światem, oraz ogląd procesu przekładu doświadczeń Herberta podróżnika na kod znaczeń kulturowych zrozumiałych dla wirtualnego odbiorcy jego tekstów eseistycznych (KPS, s. 59). Końcowe wnioski płynące z drobiazgowej wiwisekcji wybranych utworów autora *Martwej natury z wędzidłem*, ukazują, iż konceptualizowany w jego esejach świat jawi się czytelnikowi jako struktura „kubistyczna”, oglądana (i doświadczana) z różnych punktów widzenia, będąca „wiązką różnych punktów widzenia”. Powoduje to, przekonują autorzy, że odbiorca tych tekstów doznaje w procesie lektury wrażenia „przestrzenności” i „wielowymiarowości” przedstawianej rzeczywistości.

Bardzo ciekawie prezentują się także wywody Doroty Korwin-Piotrowskiej, która z powodzeniem posłużyła się siatką pojęć kognitywistycznych przy analizie i interpretacji wiersza Czesława Miłosza *Turner* (z cyklu *W Yale*, z tomu *Dalsze okoliczności*). Wiersz ten – napisany przez poetę na początku lat 90. ubiegłego stulecia – łączący w sobie perspektywę oglądu świata dokonywanego przez co najmniej cztery podmioty poznające: wieśniaczkę (bohaterkę obrazu), malarza, poetę i postronnego obserwatora, krakowska badaczka interpretuje, stosując terminy wypracowane na gruncie kognitywistycznej „gramatyki przestrzeni”. Ostatecznie dochodzi do ciekawego wniosku, iż wiersz Miłosza można przedstawić jako obraz kilku mentalnych przestrzeni, „otwieranych” przez różne zachowania językowe i wchodzących ze sobą we wzajemny „dialog” (KPS, s. 89). Konkluzją płynącą z analizowanego wiersza jest teza, iż pojęcie językowej konceptualizacji (kluczowa kategoria metodologii kognitywistycznej) stało się pomostem łączącym różne dyskursy humanistycznego poznania świata, w tym poetykę (ze stylistyką) oraz „krytykę czytelniczego rezonansu” (KPS, s. 93).

Za równie inspirujące uznać można przemyślenia Barbary Grzeszczuk, która na wybranych przykładach wierszy polskich poetów XX wieku rozpatruje zjawisko metafory w jej współczesnym, kognitywnym ujęciu jako obrazu słownego wykreowanego przez zdanie lub szerszy kontekst (KPS, s. 97). Autorka, odwołując się m.in. do badań Paula Ricoeura – głównego, obok Hansa Georga Gadamera, przedstawiciela XX-wiecznej hermeneutyki – wykazuje na konkretnym materiale

tekstowym (utwory poetyckie Juliana Przybosa, Juliana Tuwima, Jana Lechonia), że metafora jest zjawiskiem złożonym, które musi być rozpatrywane jako wypadkowa i pochodna działań poznawczych (sposoby kategoryzowania rzeczywistości), twórczych (kreatywna językowa konceptualizacja świata) i intencjonalnych (deszyfracja metaforycznego obrazu rzeczywistości), zachodzących zawsze na pograniczu człowieczego *bios* i *logos* („Zasadą metafory konceptualnej jest wzajemne przenikanie się płaszczyzny percepcji zmysłowych z siatką konstrukcji mentalnych”, KPS, s. 107).

Nieco odmienną tematykę badań, ukierunkowaną na zagadnienia stylistyki (jako odmiany poetyki) w perspektywie gramatyki kognitywnej, zaproponowanej przez amerykańskiego badacza Ronalda Langackera i połączonej z teorią przekładu wypracowaną przez Elżbietę Tabakowską, prezentuje artykuł Ewy Sławkowej. Katowicka badaczka przygląda się uważnie francuskiemu tłumaczeniu cyklu *Sonetów krymskich* Adama Mickiewicza, dokonanemu w 1992 roku przez Rogera Legrasa, a w szczególności – korzystając z kategorii *sceny, obrazowania, figury i tła* wypracowanych przez językoznawców kognitywnych – dokonuje analizy porównawczej polskiej (wyjściowej) i francuskiej (wtórnej) wersji sonetu *Stepy Akermzańskie*. Sławkowa dochodzi do wniosku, iż wskutek braku zasadniczego napięcia między figurą a tłem (które stanowi o istocie tekstu pierwotnego) w przekładzie „utwór Mickiewicza zostaje pozbawiony swego emocjonalno-subiektywnego waloru, w którego miejsce zostaje wprowadzona poetycka refleksja o charakterze bliższym racjonalnej i uniwersalistycznej kulturze francuskiej” (KPS, s. 120).

Tom zamykają trzy teksty: Ewy Biłas, Natalii Lemann oraz Aleksandra Głowczewskiego. Ich lektura pozwala stwierdzić, że kategorie wypracowane na gruncie metodologii kognitywnej umożliwiają prowadzenie płodnego poznawczo dyskursu, który obejmuje tak różnorodne elementy „tekstowego świata”, jak na przykład topika muzyczna w poezji (Biłas), umożliwiając zarazem spotkanie na podobnym fundamencie metodologicznym niezwykle popularnej w kulturze masowej XXI wieku kwestii profilowania świata przedstawionego w literaturze *fantasy* (Lemann) ze starą jak literacki świat kategorią komizmu, sięgającą do Horacjańskiej zasady *dulce et utile*, a rozpatrywaną w kontekście XX-wiecznej Bachtinowskiej teorii karnawalizacji literatury (Głowczewski).

Choć momentami lektura artykułów zamieszczonych w tomie *Kognitywizm w poetyce i stylistyce* budzi podejrzenia co do zasadności posługiwania się przez autorów nadmiarem metajęzykowego dyskursu, który zamiast rozjaśniać, przysłania omawiane zagadnienia, a stosowana procedura badawcza prowokuje do postawienia pytania o zakres zapożyczeń i płynność granic między proponowanym ujęciem a metodologiami wypracowanymi wcześniej na gruncie strukturalizmu, fenomenologii, francuskiej szkoły tematycznej, psychoanalizy czy hermeneutyki, to jednak prezentowaną książkę bezsprzecznie uznać należy za ciekawy i udany projekt naukowy o charakterze interdyscyplinarnym. Omawiana praca łączy bowiem w sobie najnowsze osiągnięcia badawcze z zakresu kilku wiodących dyscyplin hu-

Roztrząsania i rozbiory

manistycznych, takich jak epistemologia i filozofia języka, psycholingwistyka, teoria literatury (z poetyką i stylistyką), sztuka analizy i interpretacji dzieł literackich jako intersemiotycznych znaków kultury powstających w dynamicznie przebiegającym procesie konceptualizacji rzeczywistości jako „językowego obrazu świata”. Podsumowując, zbiór artykułów *Kognitywizm w poetyce i stylistyce*, przygotowany po redakcją Grażyny Habrajskiej i Joanny Ślósarskiej, należy uznać za pracę inspirującą i niewątpliwie poszerzającą wiedzę z zakresu współczesnej humanistyki.

Marek BERNACKI

Abstract

Marek BERNACKI
Jagiellonian University (Cracow)

Cognitivism in Poetics and Stylistics

Review: *Kognitywizm w poetyce i stylistyce* ['Cognitivism in Poetics and Stylistics'], ed. by Grażyna Habrajska, Joanna Ślósarska, Cracow 2006.

The collection of texts in the volume under review proves that the linguistic cognitive method is of use in literary theory that translates into literary-historical and literary-critical praxis. The book in question combines the most recent research achievements across several disciplines of the humanities – epistemology and philosophy of language; psycholinguistics; literary theory (incl. poetics and stylistics); the art of analysis and interpretation of literary works as inter-semiotic cultural signs emerging in a dynamic conceptualising process of reality as a 'literary image of the world'.